

УДК 316.47

ІНТЕГРАТИВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ СУЧАСНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Судаков Володимир Іванович

доктор соціологічних наук, професор,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-2032-1093

vl_sudakov@ukr.net

Надіслано:

19.03.2019

Рецензовано:

28.03.2019

Прийнято:

15.04.2019

У статті здійснена наукова аргументація важливості дослідження інтегративних суперечностей комунікативних процесів в умовах інтенсивних глобальних соціальних змін. Підкреслено, що сучасні комунікативні процеси характеризуються якісно відмінним інтегративним потенціалом взаємної спрямованості та узгодженості дій соціальних суб'єктів як учасників комунікацій. Саме тому соціологи вивчають різні типи комунікативних процесів, досліджуючи суперечливу інтегративну онтологічну специфіку комунікацій консенсусного, кооперативного, конкурентного та конфліктного типу. Автором з'ясована комунікативна специфіка консенсусної інтеграції. Надані докази, що при дослідженні інтегративних суперечностей консенсусної комунікації важливо враховувати функціональний соціальний вплив двох різних механізмів: 1) механізму легітимно-правової організації і регуляції суспільного життя, який формується консенсусними комунікаціями як цілеспрямованих зусиль людей і інститутів державної влади з метою утвердження ненасильницького соціального порядку та 2) механізму самоорганізації взаємодій індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів у сферах економіки, політики і культури громадянського суспільства. Визначено, що перспективи розвитку наукових досліджень онтологічної специфіки консенсусної інтеграції як фундаментальної умови організації соціального порядку демократичного громадянського суспільства загалом пов'язані з необхідністю проведення спеціалізованого вивчення суперечливих проявів консенсусної інтеграції в функціонально різномірних кооперативних, конкурентних та конфліктних комунікаціях між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя.

Ключові слова: соціальна інтеграція; комунікація; консенсус; кооперація; конкуренція; конфлікт; право; громадянське суспільство.

*Sudakov Volodymyr, Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine*

The integrative contradictions of the contemporary communicative processes

The article presents scientific argumentation that reflects the importance of researching the integrative contradictions of the communication processes under the context of intensive global social changes. It is emphasized that the contemporary communication processes are characterized by their own qualitatively different integrative potential in mutual orientation and coordination of the actions by the social actors who interact as participants of the communication processes. That is why sociologists usually study various types of the communicative processes, trying to research the contradictory integrative ontological peculiarities of communications of the consensus, cooperative, competitive and conflict type. The communicative specific of the consensus integration is investigated by the author. The proofs of the scientific position that proposes to research the integrative contradictions of the consensus communications by taking into account the functional social influence by two different mechanisms: 1) the mechanism of the legal organization and regulation of human life on the basis of juridical laws which are supported by the consensus communications between the power institutions and the citizens in order to establish the nonviolent peaceful coexistence and 2) the self-organization mechanism of the interactions between individual and collective social actors in the spheres of economy, politics and culture in the democratic civil society. It is determined that the further prospects for the innovative scientific researches of the ontological specifics of the consensus integration as the foundation of the democratic civil society are connected with the need to provide the specialized studies of the contradictory manifestations of the consensus integration in the functionally different cooperative, competitive and conflict communications between individual and collective actors of social life

Key words: social integration; communication; consensus; cooperation; competition; conflict; law; civil society

*Судаков Владимир Иванович, доктор социологических наук, профессор,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина*

Итегративные противоречия современных коммуникативных процессов

В статье осуществлена научная аргументация важности исследования интегративных противоречий коммуникативных процессов в условиях интенсивных глобальных социальных изменений. Подчеркнуто, что современные коммуникативные процессы характеризуются качественно отличным интегративным потенциалом взаимной направленности

и согласованности действий социальных субъектов как участников коммуникации. Именно поэтому социологи изучают различные типы коммуникативных процессов, исследуя противоречивую интегративную онтологическую специфику коммуникаций консенсусного, кооперативного, конкурентного и конфликтного типа. Автором выяснена коммуникативная специфика консенсусной интеграции. Предоставлены доказательства, что при исследовании интегративных противоречий консенсусной коммуникации важно учитывать функциональное социальное влияние двух различных механизмов: 1) механизма легитимно-правовой организации и регуляции общественной жизни, который формируется консенсусными коммуникациями как целенаправленных усилий людей и институтов государственной власти с целью утверждения ненасильственного социального порядка и 2) механизма самоорганизации взаимодействий индивидуальных и коллективных социальных субъектов в сферах экономики, политики и культуры гражданского общества. Определено, что перспективы развития научных исследований онтологической специфики консенсусной интеграции как фундаментального условия организации социального порядка демократического гражданского общества в целом связаны с необходимостью проведения специализированного изучения противоречивых проявлений консенсусной интеграции в функционально разнородных кооперативных, конкурентных и конфликтных коммуникациях между индивидуальными и коллективными субъектами общественной жизни.

Ключевые слова: социальная интеграция; коммуникация; консенсус; кооперация; конкуренция; конфликт; право; гражданское общество.

Вступ

Сучасний глобалізований соціальний світ постає як арена динамічних соціальних змін, які сприймаються переважною більшістю вчених як суттєві детермінанти трансформації не лише повсякденних практик, але й фундаментальних засад організації суспільного життя. Численні спроби ідентифікації змісту даних соціальних змін позначаються певними труднощами пізнавального характеру. Введення в науковий обіг таких ідентифікаційних метафор, як «кінець знайомого світу» (І. Валерстайн), «суспільство ризику» (У. Бек), «індивідуалізоване суспільство» (З. Бауман), «суспільство спектаклю» (Г. Дебор) засвідчує про важливість аналізу інтегративних засад сучасного глобального соціального порядку, який відтворюється різноманітними практиками взаємодій та комунікацій між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя. Вочевидь, важливо враховувати, що сучасні комунікативні процеси характеризуються якісно відмінним інтегративним потенціалом взаємної спрямованості та узгодженості дій соціальних суб'єктів

як учасників комунікативних процесів. Саме тому соціологи вивчають різні типи комунікативних процесів, досліджуючи суперечливу інтегративну онтологічну специфіку комунікацій консенсусного, кооперативного, конкурентного та конфліктного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Важливо підкреслити, що онтологічні реалії розколу сучасної цивілізації на постіндустріальний Центр, індустріальну Напівпериферію та аграрну Периферію на думку багатьох дослідників на даний час зумовлюють потреби в розробці спеціалізованих дослідницьких програм, які спрямовані на вивчення зростаючого впливу процесу глобалізації на провідні тенденції соціальних змін, які відбуваються у різних країнах світу. Констатуємо, що процес відтворення ненасильницького соціального порядку у сучасних суспільствах завжди обумовлюється певною демократичною культурою цивілізованого вирішення проблем конкурентних та конфліктних взаємодій та комунікацій. Однак, в умовах зростаючої глобальної ринкової конкуренції та росту бідності у переважній більшості країн світу, як аргументовано доводять у своїх працях Дж. Александер, П. Бергер, Т. Гарр, Е. Гіденс, Н. Луман, Л. Склейр, Дж. Уррі, П. Штомпка та ін. авторитетні західні науковці, суттєво зменшується регулятивний потенціал владних інститутів в аспектах реального зниження масштабів репресивно-насильницьких дій та високого рівня соціальної напруженості в системі міжнародних відносин (*Novi perivnosti – novi konflikty: shliakhy podolannia*, 2017, р. 38–66). Зазначимо, Ю. Габерамас, Р. Дарендорф, Д. Норт, М. Спенс, Дж. Стігліц, а також вітчизняні соціологи І. Бекешкіна, Є. Головаха, О. Злобіна, В. Лапіна, М. Михальченко, О. Резнік, Ю. Савельєв, Є. Сірий, М. Шульга в публікаціях останнього часу доводять, що сучасні соціальні інститути здатні впливати лише на «перерозподіл насилля» в системі соціальних комунікацій, а не знижувати його зростаючий репресивний вплив (Sudakov, 2018, р. 19–31).

Формулювання цілей дослідження

Приймаючи до уваги зміст означеної аргументації, *мета* даної статті полягає в з'ясуванні специфіки інтегративних суперечностей сучасних комунікативних процесів консенсусного типу.

Виклад основного матеріалу

Насамперед важливо вказати на неоднозначність наукових інтерпретацій змісту новітніх глобальних трансформаційних процесів, які були запропоновані вченими протягом останнього десятиліття. Так в концептуальних координатах соціологічної теорії глобальної модернізації українське суспільство виразно демонструє певні успіхи у здійсненні ринкових та демократичних реформ. Водночас в теоріях глобальної залежності тенденції структурної трансформації українського суспільства відображують його рух від

індустріальної Напівпериферії до аграрної Периферії (Mikhal'chenko, 2016; Saveliev, 2016; Golovaha, 2014; Ermolaev, 2017; Shulha, 2018). Варто зазначити, що незважаючи на суттєві відмінності у поглядах вітчизняних соціологів стосовно розуміння ними характеру провідних тенденцій суспільних трансформацій в Україні, спільною рисою цих поглядів є певна аргументація практичної значущості посилення інтегративного потенціалу та соціальної консолідації українського суспільства як фундаментальної умови як успішного продовження розпочатих реформ, так і прискороеного подолання кризових явищ і процесів в економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя.

Перспективний теоретичний підхід до дослідження до дослідження проблематики інтегративного потенціалу соціальних взаємодій та комунікацій, на наш погляд, потребує, по-перше, уточнення питання стосовно розуміння функціональної ролі *консенсусу* як «існуючої у суспільстві, спільноті або групі фундаментальної згоди стосовно базових цінностей» (Jerгу, 2001, р. 321). По-друге, виникає необхідність наукової розробки чітких і послідовних етапів концептуального аналізу, результатом якого мусить стати зняття підстав для сумніву, артикульованого Н. Луманом – «чи повинна сучасна соціологія приписувати консенсусній інтеграції *конститутивну* роль у суспільстві» (Luman, 2001, р. 25–26).

Приймаючи до уваги зміст означеної Н. Луманом проблеми, значимо, що при дослідженні феномену консенсусної інтеграції важливо враховувати, що організаційні й функціональні підстави будь-якого соціуму базуються на дії двох механізмів: 1) на механізмі легітимно-правової організації і регуляції суспільного життя, який формується консенсусними комунікаціями як цілеспрямованих зусиль людей і інститутів державної влади з метою утвердження ненасильницького соціального порядку та 2) на механізмі самоорганізації взаємодій індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів у сферах економіки, політики й культури.

Специфічна дія даних механізмів обумовлює важливість фіксації двох типів консенсусної інтеграції: 1) правової, тобто примусово-нормативної консенсусної інтеграції та 2) спонтанної (стихійної) консенсусної інтеграції. Таке типологічне розрізнення, на наш погляд, є важливим, оскільки воно дозволяє подолати певну однобічність у концептуальних визначеннях статусу консенсусних взаємодій та комунікацій у формуванні та розвитку організованих способів та форм колективного життя людей.

Відомо, що одним із ключових консенсусних ознак права є його *загальнообв'язкова нормативність*. Проте, приймаючи до уваги таке розуміння, зараз важливо враховувати, що доволі тривалий час вченими робився акцент на універсальності інтегративної та регулятивної функцій

права. Традиція такого розуміння, як нам здається, загалом може бути пов'язана з аргументацією Е. Дюркгейма, який доводив, що «соціальне життя, усюди, де воно тривало існує, неминуче прагне прийняти певну форму та певним чином організуватися, і право є не чим іншим, як сама ця організація у її найбільш усталеному та точному виразі» (Durkheim, 1996, р. 71–72).

Відзначимо, що універсальність організаційних і регулятивних можливостей права, згідно позиції Дюркгейма, є синонімом ефективності його соціальної дії. Ефективність соціальної дії права, на думку Дюркгейма, забезпечується інтегруючим консенсусним характером «колективних уявлень». Вчений вважав, що в нормах права специфічним чином інтегрально відображується зміст інших соціальних норм, зокрема, норм моралі. При «нормальному» стані суспільства зміст норм моралі і права набуває характеру тотожності, тому «мораль не протилежна праву, а, навпаки, є його підставою» (Durkheim, 1996, р. 72).

Однак сьогодні з таким концептуальним висновком важко погодитися, оскільки в сучасних суспільствах, особливо у їх «нормальних станах», зміст різних типів соціальних норм – релігійних, моральних, норм етикету, корпоративної культури, технічної раціональності (стандарту, еталони та ін.) – багато у чому не збігається зі змістом діючих норм права. Вочевидь, що кожний тип соціальних норм має своє специфічне суспільне призначення і відрізняється своїми цільовими та функціональними завданнями. Тому й питання про універсальність регулятивних можливостей права потребує більш детального аналізу.

Доцільно звернути увагу, що з точки зору М. Вебера саме в теоріях природного права «загальні правові норми» виводяться логічним дедуктивним шляхом з певних принципів, як «вічно значущих» умов буття людини. Однак раціональна регулятивна дія правових норм, як доводить М. Вебер, істотною мірою деформується активністю репресивного державного апарату, який зовсім не раціональним чином використовує силу як головний інструмент свого примусового впливу. У незакінченій фундаментальній праці «Економіка та суспільство» Вебер підкреслював, що «правотворчість та правозастосування є феноменами ірраціональними, оскільки правові рішення приймаються під впливом конкретних обставин окремих подій, оцінюваних з погляду етичних або політичних позицій, а не на основі існуючих і діючих у суспільстві загальних правових норм» (Weber, 1978, р. 656).

Відзначимо, що вплив ідей Вебера доволі наочно проявляється в сучасних постструктуралістських соціологічних концепціях права М. Фуко та П. Бурдьо. У цих концепціях також робиться акцент на необхідності вивчення

явних і латентних механізмів силових дій державного апарату який загалом функціонує на основі норм «ідеологічної раціональності» – тобто на основі вибіркового використання норм права, орієнтуючись на захист інтересів панівних класів та соціальних груп. У праці «Влада права: основи соціології юридичного поля» П. Бурдьо відзначає, що державний апарат цілеспрямовано культивує серед простих громадян (профанів) віру в нейтральність та автономність права. На практиці ж юристами, які працюють у судових інституціях, «рухають фінансові інтереси, а також їх етичні й політичні диспозиції, тобто принцип соціальної близькості з клієнтами» (Bourdieu, 2005, p.99–100).

Вочевидь, що класова диференціація сучасних суспільств якісно змінює механізми соціальної дії права. Однак, на наш погляд, важливо враховувати, що процеси класової диференціації на початку XXI ст. обумовлені дією якісно нових трансформаційних тенденцій, до числа яких можна віднести: 1) індивідуалізацію суспільного життя; 2) інформаційно-технологічну революцію та 3) глобалізацію.

Важливо враховувати, що розвиток цих тенденцій істотно сприяє скороченню інтегративних та регулятивних можливостей права, що створює реальну загрозу для формування та розвитку ефективних механізмів соціальної дії права. Так відзначена нами тенденція прогресуючої індивідуалізації суспільного життя є наочним свідченням посилення екзистенціальної обумовленості та персоніфікації сучасних соціальних процесів. У праці «Індивідуалізоване суспільство» З. Бауман підкреслює, що в умовах посилення індивідуалізації, старі моделі правової регуляції суспільного життя «вже не здаються обов'язковими». Тому неможливість за допомогою норм права ефективно контролювати процеси індивідуальної активності призводить, як вважає Бауман, до посилення неправового репресивного втручання держави в особисте життя, до жорсткого силового та насильницького впливу на індивідів. «Наше суспільство стає усе більш «воєнізованим», а насильство, обвинувачення в насильстві й очікування насильства перетворюються у головний засіб відстоювання прав індивідів або груп» (Bauman, 2002, p. 269).

Інформаційно-технологічна революція, як відомо, суттєво прискорює розвиток історичної тенденції перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Важливим соціальним наслідком цієї тенденції є посилення суспільного запиту на оперативну розробку та впровадження нововведень (інновацій). Саме тому сфера інноваційної і творчої діяльності в сучасних суспільствах значно розширюється. Однак ця сфера, як ми вважаємо, по суті не піддається регламентуючому та регулятивному впливу правових норм. Вочевидь, що використовуючи правові норми не можна примусити вченого

зробити в межах певного відрізка часу вагоме наукове відкриття. Водночас інноваційна діяльність зараз, як зауважує У. Бек, є одним із визначальних факторів соціального ризику. У праці «Суспільство ризику» вчений звертає увагу, що впровадження отриманих нових знань здійснюється певними професійними співтовариствами, які створюють свої власні квазіправові норми легітимізації результатів інноваційної діяльності. Примітно, що таке нормотворення практично не приймає до уваги діючі правові закони. Так інтенсивне поширення сучасних інноваційних медичних технологій приводить до появи спеціалізованої «неюрідичної» системи норм, яка визнається підставою для прийняття формальних легітимних судових рішень. Так сучасна юриспруденція, на думку Бека, змушена, у разі необхідності винесення рішення про «лікарську помилку», звертатися до вузько спеціалізованої системи правових норм, яка не створена юристами. Тому регулятивні можливості таких норм «в кінцевому рахунку можуть бути оцінені знов-таки лише медиками і більше ніким» (Bek, 2000, p. 269).

Важливо також враховувати, що сучасна тенденція глобалізації приводить до істотної трансформації соціальних функцій національної держави. Тому доволі поширеною серед сучасних суспільствознавців є концептуальна позиція Ю. Габермаса, згідно якої сучасну державу «вже не можна більше вважати центральною управлінською інстанцією, у якій більшість концентрує свої можливості та здатність до самоорганізації» (Habermas, 2003, p. 371).

На думку німецького вченого сучасна соціальна дійсність наочно демонструє кризу інтегративних і регулятивних можливостей права, оскільки його джерелом в умовах глобалізації стає випадковість та кон'юнктура вибіркової фактичної діяльності законодавців. Для того, щоб правові норми діяли у якості ефективних регуляторів соціальної взаємодії, як доводить Габермас, необхідна певна інтегративно-консенсусна основа прийняття та визнання людьми правових норм як легітимних. А таке прийняття та визнання є неможливим без створення механізмів впливу громадян на процес формування цих норм. Тому легітимність правових норм може бути забезпечена певними спонтанними саморганізаційними комунікативними демократичними процедурами, які в сучасних суспільствах зорганізуються не стільки інститутами держави, скільки інституціональною системою громадянського суспільства. У монографії «Розколотий Захід» Ю. Габермас, намагається обґрунтувати доцільність розмежування двох типів права, які мають різні джерела владної компетенції: 1) право держави як «субстанціональної державної влади» і 2) право громадянського суспільства, що втілює потенціал механізмів самоорганізації громадського життя і яке розуміється як «влада від народу» (Habermas, 2008, p. 121).

Таке розмежування є досить симптоматичним, оскільки в сучасних розвинутих суспільствах головним джерелом правових норм повинні стати соціально значущі законодавчі ініціативи інститутів громадянського суспільства, які відображують «волю народу» як безпосередній спонтанний вираз консенсусної інтеграції. Такого характеру законодавчі ініціативи можуть оформлятися не тільки в правові норми громадянського суспільства, але й в «право держави» у тому випадку, якщо вони отримують парламентське схвалення.

Таким чином, можемо констатувати та підкреслити зростаючу комунікативну роль спонтанної консенсусної інтеграції. Водночас важливо зазначити, питання дослідження суперечливих проявів консенсусної інтеграції в функціонально різнорідних кооперативних, конкурентних конфліктних комунікацій потребує подальшої наукової розробки. Зрозуміло, що організація комунікацій кооперативного типу є неможливою без певної попередньої консенсусної угоди як контракту. Однак, як відомо, виконання контрактних зобов'язань є суперечливим процесом, оскільки таке виконання часто зривається з різних причин об'єктивного та суб'єктивного характеру. В комунікаціях конкурентного та конфліктного типу найбільш виразними проявами консенсусної інтеграції є спільні бажання людей отримати певні дефіцитні ресурси. Проте ситуації реальної практичної неможливості задоволення таких спільних бажань сприймаються у масовій свідомості як суперечливі наслідки соціальної несправедливості та корупції.

Висновки

1. В умовах глобальних динамічних соціальних змін, формуються якісно нові детермінанти трансформації не лише повсякденних практик, але й фундаментальних засад організації суспільного життя. Саме тому важливою науковою проблемою є дослідження інтегративних засад сучасного глобального соціального порядку, який відтворюється різноманітними практиками взаємодій та комунікацій між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя.

2. Сучасні комунікативні процеси характеризується якісно відмінним інтегративним потенціалом взаємної спрямованості та узгодженості дій соціальних суб'єктів як учасників комунікативних процесів. Саме тому соціологи вивчають різні типи комунікативних процесів, досліджуючи суперечливу інтегративну онтологічну специфіку комунікацій консенсусного, кооперативного, конкурентного та конфліктного типу.

3. Перспективний теоретичний підхід до дослідження проблематики інтегративного потенціалу соціальних взаємодій та комунікацій, потребує уточнення питання стосовно розуміння онтологічної специфіки та функціональної ролі соціального консенсусу та консенсусної інтеграції.

4. При дослідженні феномену консенсусної інтеграції важливо враховувати, що організаційні й функціональні підстави будь-якого соціуму базуються на дії двох механізмів: 1) на механізмі легітимно-правової організації і регуляції суспільного життя, який формується консенсусними комунікаціями як цілеспрямованих зусиль людей і інститутів державної влади з метою утвердження ненасильницького соціального порядку та 2) на механізмі самоорганізації взаємодій індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів у сферах економіки, політики й культури. Специфічна дія даних механізмів обумовлює важливість фіксації двох типів консенсусної інтеграції: 1) правової, тобто примусово-нормативної консенсусної інтеграції та 2) спонтанної (стихійної) консенсусної інтеграції. Таке типологічне розрізнення дозволяє подолати певну однобічність у концептуальних визначеннях статусу консенсусних взаємодій та комунікацій у формуванні та розвитку організованих способів та форм колективного життя людей.

5. Перспективи розвитку наукових досліджень онтологічної специфіки консенсусної інтеграції як фундаментальної умови організації соціального порядку демократичного суспільства загалом можуть бути пов'язані з необхідністю проведення спеціалізованого вивчення суперечливих проявів консенсусної інтеграції в функціонально різномірних кооперативних, конкурентних та конфліктних комунікацій між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя.

References:

1. Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoe obshchestvo* [Individualized society]. Moscow: Logos.
2. Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modern* [Risk Society. On the way to another modern]. Moscow: Progress-Tradiciya.
3. Bourdieu, P. (2005). *Vlast' prava: osnovy sociologii yuridicheskogo polya* [Power of law: the foundations of the sociology of the legal field]. Moscow: Institute of Experimental Sociology; SPb: Aletejya, pp. 75–128.
4. Durkheim, E. (1996). *O razdelenii obshchestvennogo truda* [On the division of social labor]. Moscow: Kanon.
5. Ermolaev, A. (2017). 'Natsional'noe gosudarstvo i ukrainskoe obshchestvo: zigzag ili povorot' [National state and Ukrainian society: zigzag or turn]. *Ukraina: natsional'nyi transit* [Ukraine: national transit], pp. 2–11.
6. Golovaha, E. ed. (2014). *Obshchestvo bez doveriya* [Society without trust]. Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine.
7. Habermas, Yu. (2003). *Filosofskij diskurs o modern* [Philosophical discourse on the modern]. Moscow: "Ves' mir" Publishing.

8. Habermas, Yu. (2008). *Raskolotyj Zapad* [The Broken West]. Moscow: "Ves' mir" Publishing.

9. Jerry, J. ed. (2001). *Konsensus* [Consensus]. *Bol'shoi tolkovyi sotsiologicheskii slovar* [Big explanatory sociological dictionary], Vol.1 (A-O). Moscow: Veche-AST, p. 321.

10. Luman, N. (2001). *Obshchestvo kak sotsial'naya sistema* [Society as a social system]. Moscoew: Logos.

11. Mikhal'chenko, N. I. (2016). *Velikii tsvilizatsionnyi vzryv na rubezhe XX i XXI vekov* [The great civilizational explosion at the turn of the twentieth and twentieth centuries]. Kiev: Parlamentskoe izdatel'stvo.

12. Novi nerivnosti – novi konflikty: shliakhy podolannia [New inequalities – new conflicts: ways to overcome]. (2017). *III konhres Sotsiologichnoi asotsiatsii Ukrainy. Tezy dovidei* [III Congress of the Sociological Association of Ukraine. Abstracts]. Ukraine, Kharkiv October 12–13 2017. Kharkiv: Kharkiv National University named after V. N. Karazin.

13. Saveliev, Yu. B. (2016). *Bahatovymirna suchasnist: sotsialne vkliuchennia v otsyntsi suspilnoho rozvytku* [Multidimensional modernity: social inclusion in the assessment of social development]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing House.

14. Shulha, M. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi* [The collapse of social matrix]. Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine.

15. Sudakov, V. ed. (2018). *Sotsialna napruzhenist v rehionalnykh vymirakh: problemy teorii, metodolohii ta metodyky sotsiologichnoho doslidzhennia* [Social tension in the regional dimension: problems of theory, methodology and methods of sociological research]. Kyiv: Lohos.

16. Weber, M. (1978). *Economy and society An outline of interpretative sociology*. Berkeley: University of California press.